

SAMLAREN

TIDSKRIFT

FÖR

SVENSK LITTERATURHISTORISK
FORSKNING

NY FÖLJD. ÅRGÅNG 24

1943

UPPSALA 1943

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET

UPPSALA 1943
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI AB
43603

Bidrag till kännedomen av Heidenstams hembygdsdiktning.

Av Britt Holmquist-Ragnarsson.

I sin barndom hade Heidenstam hört otaliga sägner berättas om sin hembygd, och fantasifull som han var, hade han med begärlighet lyssnat och sedan själv spunnit vidare på dessa trådar. I sin diktning, i synnerhet den historiska, kanske allra mest i »Svenskarna och deras hövdingar» har han haft god användning för sitt rika sägenmaterial. Det är inte närmare undersökt, i vad mån sägenmotiven i Heidenstams diktning gå tillbaka på verkliga, i bygden levande sägner eller i vad mån de vuxit fram ur skaldens fantasi. Att klarlägga detta vore utan tvivel en intressant uppgift, men det ställer sig ingalunda lätt, då det, efter vad jag funnit på Landsmålsarkivet i Uppsala, har gjorts mycket få uppteckningar i norra Vättertrakten, ja, i Vättertrakten över huvud. Däremot finns det en tryckt källa, som tydligt visar, hur Heidenstam i sin hembygdsdiktning tagit upp och använt sig av folkliga föreställningar och sägner. Det är Daniel Tiselius': »Utförlig Beskrifning Öfwer Den Stora Swea och Giöta Sjön Wätter», som utgavs 1723. Under arbete med en uppsats om »Hembygden i Heidenstams diktning» för litteraturhistoriska proseminariet i Uppsala i början av år 1941 påträffade jag vid närmare studium av Tiselius' verk ett par kapitel, som förtjäna att uppmärksammas. Det visar sig nämligen, att Heidenstam på ett överraskande sätt utnyttjat denna källa.

Novellen »Kettil Runske och snokarna» bygger till en icke oväsentlig del på Tiselius' skildring av ålarna i Vättern, vilket framgår vid en jämförelse. Innehållet i Heidenstams novell är i korthet följande: Det var på den tiden, då Magnus Ladulås residerade på Visingsö. Då kom en morgon Kettil Runske, en runkunnig fiskare, som bodde på motsatta stranden, över till ön. Han hade på sin konungs befallning varit nere på sjöbotten och letat efter den ädelsten, som skulle finnas där och som kom Vätterns vatten att lysa så blått. Med ädelstenen förhöll det sig så. »En jungfru drack en gång med handen ur denna sjö för att stilla sin törst, och hon tackade med så fromma och innerliga ord, att när hon kastade tillbaka den sista droppen, förvandlades den i fallet som genom ett under till den klaraste blå ädelsten. Sedan dess lyser Vättern blåare än andra sjöar.» — Största delen av berättelsen upptages av skildringen av Kettil Runskes mödosamma vandring nere på sjöbotten och hans beskrivning av snokarnas liv. Snokarna, det var ålarna, som också kallades för månfolket. Kettil Runske vågade inte nämna dem vid deras rätta namn, ty då skulle de ställa till förtret för honom, när han skulle fiska. »Därför

kallas snokarna månfolket», säger Kettil Runske, »att de tillbedja månen som gud och noga *akta och lyda hans omskiften*. När de få syn på något som glittrar, skynda de sig fram och svälja det. De tro nämligen, att det är droppar av mångudens ljus och de äro rädda att inte få behålla sitt mörker.» Därför visste Kettil Runske, att han skulle söka den lysande ädelstenen just hos snokarna. Kettil Runske fortsätter sin beskrivning av ålarna och säger: »*Om värnätterna*, när det är *nedan*, samlas månfolket *vid sjömynningen* och de äldsta gå med strömmen till havet och återvända aldrig. Bara ungarna, tusen och tusen små kräk, komma tillbaka uppför strömmen . . . *Men hur de födas vet ingen*. Sagan berättar om snokmodern det rysliga odjuret, som . . . ligger nere i djupet med små hål utefter sidorna som en flöjt och ur dem skulle då ungarna krypa ut. Vad jag vet, det är, att månfolket bor i små *kulor på sjöbottnen* och genom *öppningen i taket* stiger då och då en luftbläddra liksom rök från en koja . . . Till sist fick jag se ett hus, som lyste inifrån och luftbläddrorna kastade ett sådant sken, att jag kunde läsa runorna på kavlen i bältet. Då *siktade jag noga med ljustret* och när jag sprättade upp snoken, som var stel och död av skrämsel över att lysa, föll stenen i min hand.» — Nu stod Kettil Runske och höll stenen inlindad i sin mössa för att inte alla, som sågo den, skulle bli bländade. Men Magnus Ladulås stod mörk och dyster och såg ut över sjön, som »mist sin färg och svallade så lerig och gul som en vattengrav på ett gärde». Han kunde inte uthärda att se sin vackra sjö så förändrad. »Min tröst och dagliga fägnad har jag ändå inte råd att mista», sade han och så kastade han ut stenen i vattnet, som »åter blev genomskinligt som den klaraste källas».

Vända vi oss nu från Heidenstam till Tiselius, finna vi hos denne följande skildring: »Denne fisken», skriver Tiselius om ålarna, »söker alla åhr at resa uthur sitt fädernesland: ty begifwer han sig til *utloppet av siön* straxt i begynnelsen av våren . . . mäst observerandes Ny och sidsta *Nedandet* då mörkt är: hwarföre Fiskarena kalla Månen Åhle-Kungen efter *denna fisken lyder och achtar Månans omskiiftelse*.» Angående ålens avkomma skriver Tiselius: »*Men swårare är at säja om Åhlen sedan och därefftter* lemnar ägg och Råmn, som den kallas; eller ock små ungar, det somlige wilja mena.» — Om ålarnas kulor på sjöbottnen heter det hos Tiselius: »Ty när kjölden och wintren nalkas begifwer han sig uthi Winterqwarter i mjuka *Sjöbottnen*, der blöt sand- ler- eller dybotten är; hwilket Fiskare wäl weta; För dens skull ock de wid samma åhrsens tijd på grunden i siön efftersökia Åhlens nedgång som wisar sig ned på bottnen medelst en hög *Kula* af mörkare eller ock ljusare färg än den andra grunden, med *ett litet hål uppe i knylan*: hwilket när Fiskjaren ser igenom klara Wattnet *hugger han med sin Liustra* starkt in på sådana ställen och drager så åhlen lustigt up ur sitt qwarter och Wintersäng.»

Det är onekligen intressant att se hur många av Tiselius' uttryck, som gå igen i Heidenstams skildring. Utöver dessa verbala överensstämmelser finner man emellertid även andra likheter, som ge vid handen, att Heidenstam mycket noga studerat Tiselius. Denne omtalar också, att Magnus Ladulås tillkallade Kettil Runske för att få hjälp. Uppgiften härom hade Tiselius fått av några gamla män på Visingsö, som han sammankallat för att taga reda på de sägner om Kettil Runske, som på hans tid voro i omlopp på Visingsö. Dessa berättade bl. a. att Kettil Runske varit en

trollkarl, »kommen ifrån Westergöthland / Sweudden och Hwartzhärad i Habo socken». Kettil hade undervisat en annan trollkarl vid namn Gilbertel, som hörde hemma i Wista härad. På den tiden fanns på Visingsö ett slott i vardera änden. Ägaren av det norra slottet anmodade då Gilbertel att gräva itu ön »på det landet måtte der igenom blifwa delat». Då Gilbertel gjort en underjordisk gång genom halva landet, lät Magnus Ladulås, som då härskade över södra delen av ön, med båt hämta Kettil Runske, för att denne skulle hindra Gilbertel i hans förehavande. Kettil lovade att komma tillbaka efter åtta dagar, men då ville han inte bli hämtad. »När 8 dagar woro således förbi / kom *Kiettel Runske* tillbaka / och *hade gått på Siöbottnen* en mijl på 4 timar / . . . uthlåtandes sig för Konungen och sade: *at de snokar* (hwilka förmenes warit lakar) *som lågo på Siöbottnen / woro beswärligen at gå uppå;*» Kettil Runske kallade sedan upp Gilbertel ur jorden, där han höll på att gräva och uppmanade honom »hårdeligen» att upphöra med sitt förehavande. Då Gilbertel föraktligt tillbakavisade denna uppmaning, kastade Kettil den med runor försedda kavle, som han ständigt bar i sitt bälte, mot Gilbertel. Den träffade emellertid icke, utan Gilbertel tog upp den för att kasta den tillbaka. Då fastnade hans händer vid kavlen och när Kettil uppmanade honom att lösgöra sig med hjälp av fötter och tänder, blev han »till händer / munn och fötter aldeles bunden». Därpå nedsänkte Kettil sin motståndare insvept i en tjurhud i jorden och sade, att Gilbertel skulle få ligga där, tills så många år gått som huden hade hår.

I förbigående kan nämnas, att denna sägen återges, ehuru i en annan version, i »Beskrifning öfver Wista härad uti Jönköpings län» av J. Allvin, som utkom 1859. Att sägnen om Kettil Runske varit djupt rotad i folktraditionen, visas av att gamla personer på Visingsö än i dag kunna berättas härom och veta att utpeka, var Gilbertel skall ha begravts, strax norr om Kumlaby kyrka.

Att namnet Runske emellertid inte endast tillhör sägnernas värld utan även burits av historiska personer framgår av följande, något defekta inskription på en gravsten från 1600-talet, som fortfarande finns bevarad å Kumlaby kyrkogård på Visingsö: »I. H. S. HÄR UNDER HUILA S. I HERRANOM SALIG ION NILSSON RUNSKE I WRIXLÖSA FORDOM CRONONES LAND. MAN HÄR PÅ WIISINGSÖÖ HUILKEN AFS. DEN ANNO MEDH SIN KIÄR USTRU KIRSIN PER DOTTER HUILKE AFS. DEN ANNO AFLAT TILSAMAN BARN SÖNER OCH DÖTRAR SÅSOM OCH FADREN S. NILS NILSSON RUNSKE FORDOM NÄMBDEMAN AFS. A° 16 MED KARIN O. D. AFS. A° 16 GUDH FÖRLÄN THEM MED OS ALLOM EN FRÖGDEFUL UPSTÄNDELSE».

En gård i närheten av Kumlaby kyrka kallas än idag Runskogården.

Det kan inte råda något tvivel om att det är Tiselius' skildring, som ligger till grund för Heidenstams novell »Kettil Runske och snokarna». Själva uppslaget till berättelsen kan Heidenstam rent av ha fått av Tiselius' ord om att Kettil Runske gick på sjöbottnen (Se det kursiverade citatet ovan!). Bläddrar man sedan vidare i Tiselius' bok, finner man nämligen ett kapitel med överskriften: »Om allehanda slags Fisk och Djur i Wetteren samt Fiskerijen som der bruklige äro.» Det är just i det kapitlet den tidigare återgivna skildringen av ålarna är hämtad, vilken, som vi sågo, Heidenstam i detalj tagit upp.

I nyss nämnda kapitel ger Tiselius en beskrivning av ljustrande, där

det bl. a. heter: »Ljustrande i denna Siön är såsom annorstädes algement: antingen man går på landet / efter Lekefisk; eller ock om nätterna far med eld uthi båten / efter allehanda slags Fisk / in på grunden: hwar til man brukar Brandjárn och liustra. Det bästa maner är / at man har Brandjárnnet och elden framman för sig wäl upsatt ifrån wattnet / i ändan på båten: skolandes Fiskaren altijd hafwa *en stokig hatt* på sig / som uthur ögonen bortskymmer eldskjenet;» När man läser dessa ord, erinras man om inledningen till Heliga Birgittas pilgrimsfärd: »Under höstkvällarna när ljusterelden gled utefter vassen och fiskaren böjde sig över båtanten *med hatten djupt neddragen . . .*» Så wäl förtrogen som Heidenstam var med fiske, får man naturligtvis akta sig för att tillmäta denna likhet någon större betydelse. Men med hänsyn till tidigare påvisade beröringspunkter har jag ändå ansett det vara av ett visst intresse att draga fram även detta fall.

På ett annat ställe i Heliga Birgittas pilgrimsfärd kan man emellertid spåra en nästan lika tydlig anslutning till Tiseliussom i Kettil Runskes och snokarna. Det är i tredje kapitlet. Liksom hembygdsskildringen i hela denna bok är anknuten till Vättern, är också den skildring Heidenstam ger av vårens ankomst en beskrivning av islossningen i Vättern. »Lovprisad vare jordens fågring på denna solskensdag», säger magister Petrus till Birgittas son herr Karl, när de äro ute på isen och fiska en vårdag, och fortsätter: »Men jag ser, att wattnet bubblar i vaken och att garnet *börjar driva och det bebådar, att inom mindre än en timme kan hela sjön gå upp.* Fräls dig sedan, om du kan.» Magistern begav sig mot land och »medan han ännu var på väg, uppstod ett *avlägset dån* och söderut i solskenet *begynte isen att trögt och tungt lyfta sig i vågor.* Allt närmare ljudet bakom magistern det ojämnade och växlande bullret. Det var våren! Det var våren som kom söderifrån med en vit molntapp framför solen och två långa sneda strålar, vilka ilade framåt, över vågskummet, medan isstyckena stötte samman och *klungade som klockringning* från spridda kyrkbyar.»

Hos Tiseliussom finna vi en liknande skildring: »Sal. Öfwerst Lieuten. H. Reuter berättade i lifstiden för mig huru som han i sin ungdom reste utom Rökne-öjarne med en gammal Fiskare, benämnd Hans i Igelbäcken at meta Lakar. När de suttit til efter middagen sade Fiskaren til Herren: Låt oss resa här ifrån: ty stråken och strömmen *begyinner at drifwa: som är et tekn at siön wil bryta up.* Reuter swarade: det är omögeligt: jag kom i aftons directe ifrån Wadstena; och de Fiskare som wore ute på siön och finge wackra fiskar, sade det ingen rena eller öfning fans hwarken wid Omberg eller annorstädes i hela siön; sade än vidare, det lærer ej hafwa någon fara, jag har god häst, som snart löper til Olshammar. När de nu änteligen suttet en timma eller mer qwar, och Strömmen drog deras Refwar och Krokar up från botten at de inga fiskar mera kunde få och siön des utan *begynte slå stora wråkar med åtskilligt Isbrak:* reste de fort derifrån och innan de wäl hindt til Rökne Öjarne war Siön sönderbruten, som de kunde märka, in til Kalfsgrundet, och derpå följde Wästsunnan storm som efter 2 eller 3 dagar gjorde ren siö. Märkvärdigt och artigt är at höra huru den styckade Isen som i Blåswädret stöter emot hwar annan *gifwer klang såsom ett Kläckespel.*»

Likheterna mellan Heidenstams och Tiseliussom framställning äro ju påfallande. Man behöver bara peka på orden »klockringning» och »Kläcke-

spel». Att Heidenstam kände till Tiselius' beskrivning av Vättern, har han ju för övrigt själv visat i inledningskapitlet till Heliga Birgittas pilgrimsfärd, där han skriver följande: »Vätterns fiskar bli gamla, skriver på sjuttonhundratalet Hammarsprästen Daniel Tiselius, ty vattnet är 'rent fíjnt och utharbetat', och just ordet 'utharbetat' är det riktiga, ty varje böljeslag brister sönder i ett oändligt antal små melodiska knackningar liksom av mjuka korkhammare på en glasharmonika.»

De tydliga parallellerna mellan Tiselius och Heidenstam ge ett klart vittnesbörd om att Heidenstam noga och med intresse studerat den gamla Vätterbeskrivningen. Detta är inte ägnat att förvåna, då man betänker, att Daniel Tiselius åren 1722—1744 var prost i Heidenstams egen födelsesocken, Hammar, och var ansedd som en god kännare av Vättertrakten. Tiselius originella och kärnfulla språk måste också ha tilltalat Heidenstam. Det är troligt, att han stiftade bekantskap med Tiselius i Olshammars bibliotek, där det ju fanns gott om 1700-talsböcker.
